

Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar

Prof. Dr. Yılmaz ÖNGE

Türkler'in Anadolu'ya yerleşmeye başlamasıyla antik şehirlerdeki diğer yapılar gibi hamamların da İslâmiyet'in temizlik şartlarına uygun bir yıkanmayı sağlayacak şekilde tamir veya tadil edilerek kullanıldığı düşünülebilir. Ancak genellikle tabii sıcak su ile çalışan kaplıcalar veya kapalı ılıcalar için söz konusu olabilecek böyle bir düşüncenin ısıtılmış su ile çalışan hamamlar için pek geçerli olamayacağı anlaşılmaktadır. Çünkü, Anadolu'daki antik devir hamamları ile Müslüman Türkler'in inşa ettiği hamamlar arasında, hem kullanım tarzı hem de mimârî gelenekler sonucu ortaya çıkmış bazı farklar mevcuttur ve bu farklar çarşı hamamı dediğimiz genel hamamlarda çok barizdir.

Anadolu'ya gelmeden önce Türkler'in buldukları ülkelerde inşa ettikleri ve tarihî kaynaklarda adı geçen saray, tekke, han veya çarşı hamamları gibi özel ya da genel hamamlar hakkında maalesef yeterli bilgimiz yoktur. İran'da, Kirman'ın güneyinde Nigar'da bulunan Büyük Selçuklular'dan kalma hamam, kısmen Suriye'deki Memlük Hamamlarını hatırlatan fakat bilhassa sıcaklığının mimârî kompozisyonu ile Anadolu Türk Hamamlarına yakın benzerlik gösteren bir plâna sahiptir. Suriye'de XII-XIII. yüzyıllarda inşa edilmiş Buzûriye, El Afif, Sitti Adhra, Eş-Şafi Hamamları gibi büyük halk hamamları da, genellikle dört eyvanlı soyunma mahalleri, merkezî mekânlar etrafında radyal bir tertiple nişleri ve halvetleri ihtiva eden geniş ılıklikları, Roma Hamamlarını hatırlatan sıcaklıkları ve çift kazanlı sıcak su depoları ile, Anadolu Türk Hamamlarından ayrı özellikler gösterirler. XII-XIII. yüzyılların hamam mimarisinde antik geleneklerin ısrarla yaşatıldığı Şam'daki bu örneklerle mukabil, Suriye'ye çok yakın olan Güney-doğu Anadolu'daki Mardin'de yine aynı yüzyıllarda yapılmış Sitti Radviye ve Yeni Kapı Hamamları gibi Artuklu eserlerinde, kubbeli bir merkezî mekâna göre aksiyal eyvanlı ve köşe halvetli, haçvarî sıcaklık şemasının tatbik edilmiş bulunması dikkat çekicidir.

Anadolu'nun antik devir kaplıcalarının bugün pek azı ayakta. Bunlardan yıkılanlarının yerlerine, kısmen eski temellerinden istifade edilerek Selçuklular zamanında yeni kaplıcalar yapılmıştır. Yoncalı, Ilgın kaplıcaları bunlara örnek gösterilebilir. Antik devir kaplıcalarının, kısmen muhafaza ve tamir, kısmen de yeniden inşa edilmek suretiyle değerlendirilmelerine daha sonraki yüzyıllar

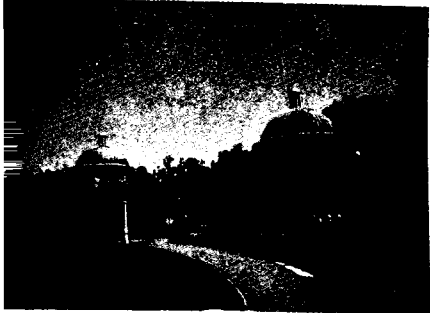
boyunca da devam edilmiştir (Bursa Eski Kaplıca, Ankara Sey Köyü Kaplıcası gibi).

Her türlü hava şartlarında, biri rahatlıkla soyunup giyinmeyi, diğeri tabii sıcak sulu havuzda yıkanmayı temin maksadıyla yapılmış, yanyana iki hacımdan ibaret ilk kaplıca örneklerinin ısıtılmış su ile çalışan hamamların mimârî kompozisyonlarına ilham kaynağı olduğu düşünülebilir. Hattâ Anadolu'nun XII-XIII. yüzyıl Türk Hamamları'nda, bilhassa sıcaklık kurnalarına, sadece sıcak su akıtılmış bulunması da bununla açıklanabilir. Ancak tabii soğuk suyun temini, ısıtılması ve dağıtılması gibi, öncelikle su ve bunun yanı sıra yapı ile ilgili bazı tesislerin mevcudiyeti, hamam mimarisinin kaplıcaninkinden farklı bir biçimde gelişmesine yol açmıştır. Su ve su ısıtma tesisatı bakımından antik örneklerden faydalanan, fakat İslâmî hükümlere uygun olarak ve genellikle sadece temizlik için yapılmış bulunan Anadolu Türk Hamamlarında, daha önce ev, cami, medrese, tekke gibi yapılarda rastlanılan, aksiyal eyvanlı, köşe halvetli merkezî mekân şemasının tatbikatı, Türk Hamamlarının başlıca plan özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır.

Anadolu'daki köşk, saray, han, kışla veya tekke hamamları gibi mahdut sayıda insanın yıkanması için düşünülmüş ve hacımları buna göre boyutlandırılmış küçük ölçüde tek hamam örnekleri, özel hamamlar adıyla ayrı bir gurup teşkil ederler. Bunlar bazan müstakil veya yarı müstakil, bazan da yapı kütesinin bütünü içinde yer alan muhtelif hacımlar halinde planlanmıştır. Bu guruptaki bazı örneklerde soğukluk veya helâların bulunmadığı, sıcaklıkların da bir veya iki hacımdan ibaret olduğu görülür. Halk Hamamı veya Çarşı Hamamı ya da Genel Hamam olarak isimlendirebileceğimiz, diğer bir guruba dahil olan hamamlar ise, köy, kasaba veya şehir halkının faydalanması için tekli veya çifte olarak yapılmış, müstakil vakıf binalardır. Tek hamamlar, günün belli saatlerinde sadece erkekler veya kadınlara tahsisi edilmiştir. Çifte hamamlarda ise, erkeklerin ve kadınların aynı saatlerde yıkanabilme imkânı vardır. Genel hamamlar, ekseriyetle vakıf ve mimârî külliye'nin veya manzûmenin bir parçasını teşkil ederler. Büyük ve kalabalık şehirlerin merkezlerinde yer alan genel hamamlar, daha geniş ve müteaddit hacımları ile hizmet kolaylığı sağlayan ve bu yüzden bazan çifte olarak yapılan tesislerdir. Hatta önce tek olarak yapıldığı hâlde sonradan ihtiyaç dolayısıyla, yanına bir kısmın daha ilâvesiyle çifte hamam hâline getirilmiş örnekler de vardır. Çifte hamamlarda, genellikle erkekler kısmı, kadınlarınkinden büyük ölçüde tutulmuş ve bunların cümle kapıları bir meydana veya ana yola açılırken, kadınlar kısmının cümle kapıları, mahremiyet düşüncesiyle talî bir yola açılmıştır. Ancak bazı örneklerde, erkekler ve kadınlar kısımlarının hemen hemen aynı ölçüdeki plan şemalarına göre inşa edildikleri görülür (Konya Sahip Ata, Konya Meram Hasbeyoğlu, Manisa Havsa Sultan Hamamları gibi). Anadolu'da bilinen en eski çifte hamamlar, Kayseri Külük ve Sultan Hamamlarıdır. Selçuklu döneminin çifte hamamlarında plân tertibi, genellikle aradaki müşterek duvar boyunca ve her iki kısımda ardarda sıralanan soyunma, aralık soğukluk ve sıcak su deposu sıcaklık mahalleriyle bunların nihayetinde müştereken yer alan sıcak ve külhandan ibarettir. Bu şema sonraları XV- ve XVI. yüzyıllarda da tekrarlanmış olmakla beraber, bazı farklı tertiplerin de denendiği görülmektedir. Bilhassa XVI. yüzyılda İstanbul'da Mimar Koca Sinan tarafından tatbik edilmiş olan bu değişik tertiplerden biri, sıcaklıkların müşterek bir duvardan itibaren her iki kısımdaki mahallerin aynı doğrultuda fakat birbirine zıt istikametlerde sıralanmasıdır. Bu tertipte sıcak su deposu ve külhan bir yana alınmıştır. Ayasofya Haseki, Fındıklı Molla Çelebi, Aksaray Kızlarağası Hamamlarında bu tertip görülür. Az rastlanan diğer bir tertip şekli de, sıcak su deposu ile külhanın köşesini teşkil ettiği bir dik açının kenarları boyunca, her iki kısımdaki mahallerin sıralanmasıdır (Muhtemelen XIV. yüzyılda

Ayasofya Haseki Hamamı

Ayasofya, Hürrem Sultanı Hamamı

çifte hamam haline getirilen Konya Türbe Hamamı'nda Edirne'de XV. yüzyıla ait Gazi Mihal Bey Hamamı'nda Bozöyük'te XVI. yüzyıla ait Kasım Paşa Hamamı'nda olduğu gibi).

SİNAN'IN İNŞA ETTİĞİ HAMAMLAR

Prof. Dr. M. Yılmaz ÖNGE

405

Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar

Mimar Koca Sinan'ın diğer eserleri gibi, hamamlarının da kesin sayısını ve isimlerini maalesef bilemiyoruz. Tezkiretü'l-Ebniye, Tezkiretü'l-Mimarîn, Tezkiretü'l-Bünyan ve Adsız Risale gibi Koca Sinan'ın eserlerine ait yapı listelerini ihtiva eden, mevcut eski belgelerde ismi verilen hamamların sayısı 59'dur. Fakat Koca Sinan tarafından inşa edildiği bilinen birçok külliye'nin hamamı buna dahil edilmemiştir. Ilgın'da Lala Mustafa Paşa, Payas'ta, İstanbul'da Azapkapı'da ve Kırklareli Lüleburgaz'da Sokollu Mehmed Paşa Külliyelerinin hamamları gibi. Keza bu listelere, Koca Sinan'ın inşa ettiği saray, köşk, yalı, darüşşifa, tekke, kale gibi yapıların özel hamamları da katılmamıştır. Söz konusu tarihi kaynaklardaki bu eksikliklerin bir unutkanlık eseri mi olduğu, yoksa bu külliye hamamlarının başka mimarlar tarafından yapıldığı için kasten mi Koca Sinan'ın eserleri listesine alınmadığı hususları da tartışmalıdır. Bunların yanı sıra, Koca Sinan'ın kendi döneminden önce inşa edilmiş bazı külliyelerin, sonradan harap olan bazı yapılarını yenilediği veya bu külliyelere yeni yapılar eklediği de bilinmektedir. Edirne Üç Şerefeli Camii manzûmesine Sokollu Mehmed Paşa tarafından Mimar Sinan'a inşa ettirilmek suretiyle eklenen Çifte Hamam ile İstanbul Ayasofya Camii manzûmesine Kanunî Sultan Süleyman tarafından ilâve ettirilen Haseki Hamamı böyle örneklerdir. Bu yüzden aynı külliye içinde yer almakla beraber, bazı hamamların Koca Sinan'a ait olmama ihtimalini de göz önünde tutmak gerekir.

Koca Sinan'ın bugün Türkiye Hududları dışında kalmış hamamları arasında Mekke'deki iki hamamdan sadece Sultan Süleyman Hamamı ayakta olup, buradaki Mehmed Paşa Hamamı ile Medine'deki Mehmet Paşa Hamamı yıkılmıştır. Kefe'deki hamam hakkında ise bilgimiz yoktur. Tezkirelere göre Koca Sinan'ın sadece İstanbul'da inşa ettiği hamamlar için Rıfki Melûl Meriç¹ ve Celâl Esat Arseven² saray hamamları hariç şehir içinde 16, Üsküdar, Galata ve Boğaziçi'nde de 7 hamam tesbit edebilmiştir. Mimarlık Dergisi'nin 1967 yılına ait 11. sayısında yayınlanmış "Sinan'a ait yapıların listesi"nde³ ise Koca Sinan'ın mevcut tezkirelerde yazılı bütün hamamlarının toplamı 59 olup, bunların 45'i İstanbul'un muhtelif yerlerinde bulunmaktadır. Günümüzde de bunların yaklaşık yarısı yıkılıp yok olmuştur.

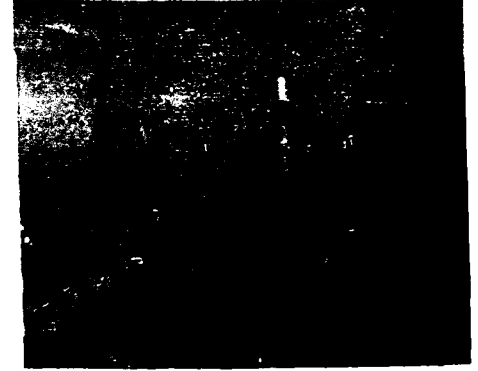
Mevcut Tezkire ve Yazmalara Göre Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar

No.	Yeri	Banii	İsmi yazılı kaynaklar
1)	Çatalca	Ferhat Paşa (?) Hamamı	TE,TB,TM
2)	Edirne	Sokollu Mehmed Paşa Hamamı	TE,TB,TM,AR.
3)	Gebze	Çoban Mustafa Paşa Hamamı	AR
4)	Hafsa	(Mehmed Paşaoğlu) Kasım Paşa Hamamı	AR

1) Rıfki Melûl Meriç *Mimar Sinan Hayatı eserleri*, TTK yayınlarından VI, Seri No 1, Ankara 1965.

2) Celal Esat Arseven *Türk Sanatı Tarihi*, İstanbul s. 773-774

3) *Mimarlık Sayı: 11, 1967, s. 35-39*

Üsküdar, Atik Valide Hamamı

Topkapı, Kılıç Ali Paşa Hamamı

5)	İstanbul Beykoz	Hamam	TE
6)	İstanbul	Dere Hamamı	TE
7)	İstanbul Edirnekapı	Emir Buharî Hamamı	TE
8)	İstanbul	Eyüp Emir Buhari Hamamı	TE
9)	İstanbul	Topkapı Sarayı(?) Çifte Hamam	TM
10)	İstanbul	Üsküdar Sarayı Hamamı	TM,AR
11)	İstanbul Yenibahçe(?)	Haseki Sultan Hamamı	TE, TM
12)	İstanbul Ayasofya	Haseki Sultan Hamamı	TE;AR.
13)	İstanbul Eminönü(?)	Haseki Sultan Hamamı	TE, TB, AR
14)	İstanbul Eminönü(?)	Haydar Paşa Hamamı	TE; TM; AR
15)	İstanbul Gümrükhane	Hayrettin Paşa Hamamı	TE; TM; AR
16)	İstanbul Kemeraltı	Hayrettin Paşa Hamamı	TE
17)	İstanbul Kırkçeşme	Hayrettin Paşa Hamamı	TM
18)	İstanbul Tophane	Hayrettin Paşa Hamamı	TE
19)	İstanbul Zeyrek	Hayrettin Paşa Hamamı	TE; AR
20)	İstanbul Zeyrek	Hüseyin Paşa Hamamı	TM
21)	İstanbul Zeyrek	Hüsrev Kethüda Hamamı	TE; TM; AR
22)	İstanbul Silivrikapı	İbrahim Paşa Hamamı	TE, TM, AR
23)	İstanbul Silivrikapı	İskenderpaşa Hamamı	TE; AR
24)	İstanbul Silivrikapı	Kapıağası Mahmut Ağa Hamamı	TM
25)	İstanbul Silivrikapı	Kapıağası (Yakup Ağa) Hamamı	TE; AR
26)	İstanbul Silivrikapı	Kaptan Ali Paşa Hamamı	TE; TB; TM; AR
27)	İstanbul Tophane	Kaptan (Kılıç) Ali Paşa Hamamı	TE, TM; AR
28)	İstanbul Tophane	Kethüda Kadın Hamamı	TE
29)	İstanbul Kocamustafa Paşa	Kocamustafa Paşa Hamamı	TE; TB; TM; AR
30)	İstanbul Yenibahçe(?)	Lütfi Paşa Hamamı	TE; TM; AR
31)	İstanbul Azapkapı(?)	(Sokollu) Mehmed Paşa Hamamı	TE; TM; AR
32)	İstanbul Mevlanakapı	Merkez Efendi Hamamı	TE; TM; AR
33)	İstanbul Edirnekapı	Mihrimah Sultan Hamamı	TE; TM; AR
34)	İstanbul Fındıklı	Molla Çelebi Hamamı	TE; TM; AR
35)	İstanbul Çapa(?)	Müfti (Molla) Ebbusuud Efendi Hamamı	TE; TM; AR
36)	İstanbul Kumkapı(?)	Nişancı Paşa Hamamı	TE; TB; TM; AR
37)	İstanbul Odabaşı(?)	Odabaşı Hamamı	TE; TM; AR
38)	İstanbul Odabaşı(?)	Rüstem Paşa Hamamı	TE
39)	İstanbul Yeniköy	Salih Paşazade Hamamı	TE
40)	İstanbul Fatih	Sarı Kürz (Sarigüzel) Hamamı	TE; TB; TM; AR
41)	İstanbul Beşiktaş	Sinan Paşa Hamamı	TE; TB; TM; AR
42)	İstanbul Topkapı Sarayı (?)	Sultan Selim Hamamı	TM
43)	İstanbul Süleymaniye	Sultan Süleyman Hamamı	TE; TB; TM; AR
44)	İstanbul Cibali (?)	Valide Sultan Hamamı	TE; TB; AR
45)	İstanbul Çemberlitaş	Valide Sultan Hamamı (Dikilitaş)	TM
46)	İstanbul Langa (?)	Valide Sultan Hamamı	TM
47)	İstanbul Üsküdar	Valide Sultan Hamamı	TE; TM; AR
48)	İstanbul Üsküdar Toptaşı (?)	Valide Sultan Hamamı	TE
49)	İstanbul Toptaşı (?)	Yakup Ağa Hamamı	TE; TM; AR
50)	İzmit	Hüsrev Kethüda Hamamı	TE, AR.

51) İzmit	Pertev Paşa Hamamı	TE;TM;AR
52) Konya Karapınar	Sultan Selim II. Hamamı	TM.
53) Konya- Karapınar	Valide Sultan Hamamı	TE;AR.
54) Kayseri Karapınar	Hüseyin Bey Hamamı	TE;TB; TM
55) Kefe Karapınar	Sultan Süleyman Hamamı	TE
56) Mekke Karapınar	Mehmed Paşa Hamamı	TM.AR
57) Mekke Karapınar	Sultan Süleyman Han Hamamı	TE;AR
58) Medine Karapınar	Mehmed Paşa Hamamı	TM;
59) Sapanca Karapınar	Rüstem Paşa Hamamı	TE;TB;AR

Not Altı çizilmiş olan hamamlar bugün kısmen veya tam olarak mevcuttur.

Türk Hamamlarının Plânlanması Ve Koca Sinan'ın Hamamlarında Görülen Mimârî Kompozisyon Özellikleri

Türk Hamamlarının mimârî kompozisyonları ve bu kompozisyonlar içinde, muhtelif hacımların nasıl tertiplendiği, ayrı bir araştırma konusudur. Türk hamam mimarisinin gelişimini tesbit için, muhtelif devirlere ait örnekleri bu bakımdan birbiriyle mukayese etmek gerekir. Mevcut neşriyatta⁴, genellikle klâsik devir Osmanlı hamamları esas alınarak, Türk hamamındaki çeşitli hacımların değişik şekillerde isimlendirildiği görülmektedir. Anadolu'daki XII-XIII. yüzyıl hamamlarını da dikkate alarak, Türk hamamlarında yıkanma ile ilgili: 1)Soyunmalık (Camekân) 2)Aralık, 3)Soğukluk, ve 4)Sıcaklık dediğimiz dört önemli bölüm ile zemin kat planına giren, sıcak ve soğuk su depoları ve külhan olarak iki tesisat mahallinden söz edilebilir.

1) Soyunmalık (camekân) bölümü

Türk hamamlarında saha bakımından en büyük hacim soyunmalık veya camekân bölümüdür. Burası genellikle, halvetleri de dahil olmak üzere, bütün sıcaklık mahalli sahasına hemen hemen eşdeğer bir büyüklükte tutulmuştur. Anadolu Selçuklu devri hamamlarında, soyunma mahalline doğrudan doğruya cümle kapısından geçilerek girilir. Divriği Bekir Çavuş, Mardin Sitti Radvıye gibi bazı örneklerde görülen ve iklimin aşırı sıcaklığından veya soğukluktan korunmak için, cümle kapısının önüne bir revak ve medhal inşası, muh-

4) Heinrich Glück, *Die Baeder Konstantinopels*, Wien 1921, s. 12-15; Karl Klinghardt, *Türkische Baeder*, Stuttgart 1927, s.23; Heinrich Glück, "İslâm Hamamının Menşei ve Tekamülü" *Türk Yurdu*, cilt:5, No:27, Mart 1927, s.269-279. Celal Esad, *Türk Sanatı*, İstanbul 1928, s.113-115; Kemal Ahmet Aru, *Türk Hamamları Etüdü*, İTÜ Mimarlık Fakültesi, İstanbul 1949 s.32-40; Ali Saim Ülgen, *İslâm Ansiklopedisi* "Hamam" maddesi, Cilt: 5, 1977, S.174-178 Ernst Diez-Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, İÜ. Edebiyat Fakültesi Yayını, no:627, İstanbul 1955, s.185-186; Celal Esat Arseven, *Türk Sanatı Tarihi*, "Hamamlar" bölümü, İstanbul 1965, s. 517-527; Yılmaz Önge, *Anadolu'da XII-XII. yüzyıl Türk Hamamları* Ankara 1978(Basılmamış doçentlik tezi), Abdullah Kuran, *Mimar Sinan, Hürriyet Vakfı Yayınları*, İstanbul 1986, S.388-401; Zeki Sönmez, *Mimar Sinan ile ilgili tarihi yazmalar-belgeler*, Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1988, S.39-40,75-77, 92-93, 99-100.

temelen beylikler döneminde başlamıştır. Sivas'ta XVI. yüzyılda yapılan Meydan Hamamı ile Kurşunlu Hamamın girişlerinin, kurşun kaplı ahşap saçaklarla korunduğunu gösteren taş konsollar, Erzurum'da yine aynı yüzyıla ait Lala Paşa ve Murad Paşa Hamamlarının tonozlu veya kubbeli medhalleri, bu tatbikatın dikkate değer örneklerindendir. Özenilerek yapılmış bazı hamamların erkekler kısmında, cümle kapısı önüne zarif sütunların ve kemerlerin taşıdığı kubbeli veya tonozlu kârgir revaklar eklemek ise Koca Sinan'ın bir buluşu gibi gözükmektedir. İstanbul'da Ayasofya, Süleymaniye, Edirne ve Havsa'da Sokollu Hamamları bunlara örnek gösterilebilir. Bilhassa Edirne ve Havsa'da olduğu gibi, külliye içindeki hamamların dış cephelerine bitişik, tonozlu dükkân dizileri arasında, bu sütunlu revaklar, hamamların girişlerini belirleyen önemli detaylar olmuştur. Bu yenilik daha sonra İstanbul'da Aksaray Kızlarağası Bor'da Yeni Hamam gibi örneklerde de tatbik edilmiştir.

Anadolu Selçuklu hamamlarında, soyunma bölümlerinin sağır ve yüksek duvarlı hacımlar hâlinde olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar, duvarların üst kısmındaki küçük mazgal pencereler ve bilhassa tavan örtüsünün ortasında yer alan ışıklıklar yahut fenerler ile aydınlatılmışlardır. Bu devir genel hamamlarının soyunma bölümleri ya içeride ahşap direklerle veya kârgir kemerlerle desteklenen, ahşap kirişleme tavanlarla, yahut kârgir tonozlarla örtülmüşlerdir. Türk hamamlarında ahşap veya kârgir örtülü soyunmalıkları daha sonraki yüzyıllarda da yapılagelmiştir. Nitekim, Koca Sinan'ın İzmit'teki Hüsrev Kethüda Hamamı'nın soyunma bölümü de ahşap tavanlıdır. Büyük şehirlerdeki genel veya çarşı hamamlarında soyunma bölümlerinin XIV. yüzyıldan itibaren büyük bir kubbe ile örtülmeye başlandığı söylenebilir. Bu durum XVI. yüzyıldan itibaren de bir gelenek haline gelmiştir. Dolayısıyla Koca Sinan'ın hamamlarının çoğunda soyunmalık, köşelerde pandantif veya tromplarla desteklenmiş, sekizgen kasnakla yükseltilmiş, tek bir kubbe ile örtülmüştür. İstanbul Edirnekapı Mihri-mah Sultan Hamamı gibi bugün ahşap çatılı olan bazı hamamlarda, soyunma bölümlerinin duvar kalınlıkları, bunların da evvelce birer kubbe ile örtülü olduğunu göstermektedir. Soyunma bölümlerinin duvarlarına, alttakiler dikdörtgen üsttekiler kemerli olmak üzere iki-üç sıra pencere açılması da XVI. yüzyıl hamamlarının özelliklerindendir.

Türk hamamlarında soyunma bölümlerinin genel tertibi, devirler boyunca, hemen hemen hiç değişmemiştir. Bu bölüm, duvar kenarları boyunca çepeçevre dolaşan, yüksek soyunma sekileri ile tam ortada yer alan bir şadırvanı ihtiva eder. Soyunma sekilerinin altları, XVI. yüzyıldan itibaren boşaltılarak, buralara kemerli küçük nişler hâlinde ayakkabılıklar yapılmaya başlanmıştır. Keza, sekilerin gerisindeki duvarlarda da, elbise vs. koymak için kemerli duvar nişlerinin veya dolaplarının yine bu yüzyılda inşa edilmeğe başlandığı görülür.

2) Aralık

Anadolu'daki XII-XIII. yüzyıl hamamlarının hepsinde, soyunma bölümünden soğukluğa geçişte, bazen büyük, bazen de küçük ölçüde tutulmuş, üstü tonoz veya kubbe ile örtülü bir mekâna rastlanmaktadır ki buraya, ara mekân veya intikâl mahalli manâsına "aralık" adını veriyoruz. Aralık, hem geçit olarak kullanılan, hem de kârgir veya ahşap bölmelerle ayrılmış helâ ve traşlıkları ihtiva eden bir mekândır. Erken devir hamamlarının en önemli özelliği olan bu mekân giderek küçülmüş ve nihayet XVI. yüzyılda yerini tamamen soğukluğa bırakmıştır. Aralık bölümünün ortadan kalkmasından sonra, ara kapılar açılıp kapandıkça sıcaklıktan soğukluğa ve buradan da soyunma mahalline dağılan su buharı, soyunma bölümünden soğukluğa geçit veren kapının üstüne yerleştirilmiş, yağmaklı bir baca ile önlenmeye çalışılmıştır.

3) Soğukluk

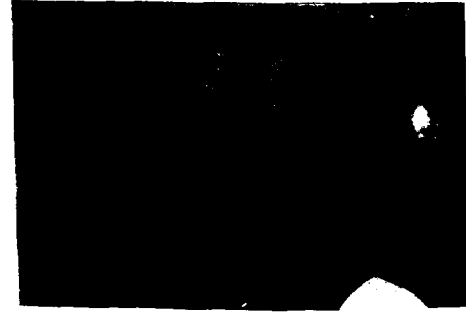
Bu bölümün Türk hamamlarının ana bölümlerinden biri olduğu, Anadolu'daki en eski hamam örneklerinde de bulunmasından anlaşılmaktadır. Ancak bu örnekler, soğukluğun bir yıkanma yeri değil, bir dinlenme, hatta soğuk havalarda bir soyunma yeri olarak kullanıldığını göstermektedir. Selçuklu hamamlarında soğukluk bölümünde sekilere rastlanmasına mukabil hiç bir musluk veya kurna izinin bulunmaması, bu fonksiyonu açıklamaktadır. Ahşap ta vanlı camekânları olan XIII. yüzyıla ait Konya Sahip Ata veya Beyşehir Eşrefoğlu hamamlarında, soğuklukların 6.75 x 6.75 m. ve 8.00 x 8.00 m. gibi büyük ölçülerde tutulmuş olması; hattâ XV. yüzyılın eseri Karaman'daki Sêki Çeşme Hamamı gibi bazı örneklerde bu mekânların, şadırvan görünüşünde, ayaklı sulkularla⁵ teçiz edilmiş bulunmaları dikkat çekicidir. Beylikler ve Osmanlı dönemi hamamlarında soğukluk mahalleri genellikle birer halvet ihtiva etmekte ve bunlar helâ ya da hem helâ, hem traşlık vazifesi görmektedir. Koca Sinan'ın eserlerinde de görüldüğü gibi, klâsik devir Osmanlı hamamlarında soğukluk bölümleri, giderek üstü küçük kubbe veya tonozlarla örtülmüş bir koridor halini almış; çoğu zaman bunun bir tarafına traşlık, diğer tarafına da helâ bölümleri yerleştirilmiştir.

Güney ve Güneydoğu Anadolu'daki bazı klâsik devir Türk hamamlarında, Suriye'deki antik geleneklerin tesiri ile soğukluk, yine bir ucunda helâları ihtiva eden, üstü tonoz örtülü, dar bir koridor hâline gelmiş, ancak bundan sonra sıcaklık mahalli değil, plan şeması bakımından ona benzeyen, büyük bir yeni mahal daha eklenmiştir. Sıcaklığa göre ısı daha az mekânlarda yıkanma imkânı sağlayan, eyvan ve halvetlerden ibaret bu bölümü (ılıkılık) olarak adlandırmak uygun olur. Koca Sinan, Payas'ta Sokollu Mehmed Paşa'nın inşa ettirdiği külliye'nin hamamında böyle ılıkılık bir plan şemasını tatbik etmiştir.

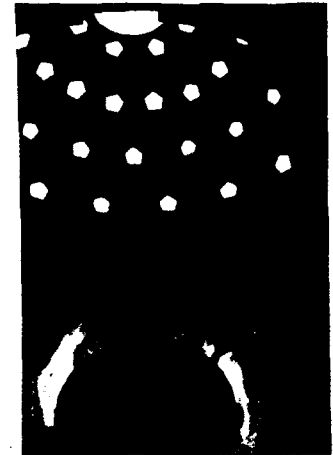
4) Sıcaklık

Türk hamamlarının en önemli bölümü olan sıcaklık bölümlerinin, XII. yüzyıl örneklerinde bile gelişmiş bir plan şeması ile kendini göstermesi dikkat çekicidir. Bu şema, kubbeli merkezî bir mekân etrafında, aksiyal olarak tertiplenmiş eyvanlar ile köşe halvetlerinden teşekkül etmiş olup, yüzyıllar boyunca, büyük hamamların sıcaklık kompozisyonu olarak uygulanmıştır. Bunların yanı sıra, Anadolu'da antik hamamların kompozisyonlarından alınan ilham veya mevcut hamamların kalıntılarında istifade ile kubbeli merkezî bir mekân etrafında radyal biçimde sıralanan eyvan ve halvetlerden ibaret bir başka şema da görülür. Bu radyal veya ışınal düzenli sıcaklık şeması Selçuklular döneminden başlayarak, zamanla daha çok uygulanmıştır. Klâsik devir Osmanlı hamamlarının en büyük ve gösterişli örneklerinde; çifte hamamların erkekler kısmında bu şemanın tercih edilmiş olması önemlidir.

Türk hamamlarında asıl yıkanma mahalli olan sıcaklıklar, zeminde bir göbek taşını ihtiva eden büyük kubbeli bir merkezî mekân etrafında, aksiyal veya radyal tertipte sıralanmış, yıkanmağa mahsus özel ve genel hacımlardan müteşekkildir. Özel hacımları, kapalı hücreler hâlindeki halvetler; genel hacımları ise orta mekâna serbestçe açılan sofalar veya eyvanlar oluşturmaktadır. En küçüğünden en büyüğüne kadar hemen her örnekte, özel ve genel yıkanma yerlerinin tertibi açısından sıcaklık bölümleri aksiyal ya da radyal şemalara bağlı kaldıkları için Türk hamam planlarının tipolojik tasniflerinde, bu bölümün kompozisyonu esas alınmıştır. Bu konuda son çalışmayı yapmış olan Prof. Dr. Se-

Haseki Hamamı, Erkekler Soğukluğu

Haseki Hamamı, Erkekler Sıcaklık Kısmı

5) Yılmaz Önge, "Türk Su Mimarisinde Suluk Adını Verdiğimiz Çeşmeler" Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 1, Konya 1981. S. 115-121.

mavi Eyice'ye göre, sıcaklıklarının plan şemaları göz önünde tutularak Türk Hamamları:

- a) Haçvarî dört eyvanlı ve köşe hücreli tip,
- b) Yıldızvarî sıcaklıklı tip,
- c) Kare bir sıcaklık etrafında sıralanan halvet hücreli tip,
- d) Çok kubbeli sıcaklıklı tip,
- e) Ortası kubbeli, enine sıcaklıklı ve çifte halvetli tip,
- f) Soğukluk-sıcaklık ve halvet eş odalar hâlinde olan tip şeklinde altı tipe ayrılmaktadır⁶.

XVI. yüzyıla kadar, bilhassa büyük hamam örneklerinde en çok rastlanan sıcaklık şeması (a) tipi, yani kubbeli bir orta mekanın, birbirine dik istikametteki eksenlerine göre simetrik şekillerde yerleştirilmiş dört eyvan ile bunların aralarında, yani köşelerde yer alan, kubbeli dört halvetten ibaret olanıdır. Biz bunlara aksiyal şemalı örnekler diyoruz. Türk hamamlarının bu klâsikleşmiş sıcaklık şemasına Koca Sinan'ın bir yenilik getirdiği görülür. Bu yenilik, köşe halvetlerini bitişik eyvanlardan ve orta mekândan ayıran duvarların kısmen veya tamamen kaldırılması; halvet kubbelilerinin sütunların taşıdığı kemerlere oturtulması suretiyle, tıpkı camilerin harimleri gibi, sıcaklık bölümlerinin bir mekân bütünlüğüne kavuşturulmasıdır⁷. Topkapı Sarayı Harem Dairesinde Hünkâr Hamamı ile Valide Sultan Hamamı'nın sıcaklıkları böyle bir şemaya göre teptiplenmiştir. Hünkâr Hamamı'nda orta mekânın büyük kubbesi ikisi serbest, diğerleri gömme altı sütunun taşıdığı, dört kemere oturtulmuştur. Böylece sıcaklığın üstü, haçvarî eksenlerinde tekne tonozlar ve bunların aralarında küçük kubbelere ibaret merkezî kubbeli bir sistemle örtülmüştür. Hünkâr Hamamına bitişik Valide Sultan Hamamı'nda da sıcaklık aynı şemaya göre düşünülmüş; ancak orta mekânın bir tarafındaki hacımlardan vazgeçilmiş olması yüzünden, asimetrik bir tertipte inşa edilmiştir. Topkapı Sarayı Hünkâr Hamamındaki şemanın bir başka varyasyonu, Koca Sinan'ın 1557 M. tarihli Süleymaniye Külliyesi Hamamı'nda karşımıza çıkmaktadır. Burada yine haçvarî dört eyvanlı ve köşe halvetli tip şemasına göre tertiplenmiş sıcaklıkta, köşe halvetlerinin kısmen kaldırılan duvarları yerine kemerlerle birbirlerine ve duvarlara bağlanan ikişer sütun yerleştirilmiştir. Böylece orta mekân çevresinde oluşturulan sekizgen kaide üstünde bir merkezî kubbe ve bunun etrafında sıralanan, dört sivri tonoz ve dört küçük kubbeden ibaret bir örtü sistemi meydana getirilmiştir. Köşelerdeki küçük kubbeli kısımlarda sütunlar ile duvar aralarının, insan boyundan yüksek bölme duvarları ile kısmen kapatılması sonunda yarı açık halvet hücreleri oluşturulmuştur. İki sütun arasındaki bölme duvarına açılmış birer kapı ile halvetlere geçiş verilmiştir. Bu şema, Koca Sinan'ın 1577 M. tarihli Azapkapı Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi'nin hamamında da tatbik edilmiştir.

Antik devir örneklerinden alınan ilhamla meydana getirildiği anlaşılan (b) yani yıldızvarî sıcaklıklı tipte, genel yıkanma yerleri olan eyvan şeklindeki sofalar radyal bir tertiple orta mekânın çevresine dizilmiş; özel yıkanma yerleri olan havetler de bunlara birer kapı ile açılan arka veya köşe hacımlar hâlinde inşa edilmiştir. Birçok varyantı bulunan bu tipin ilk örneklerinden biri 1394 M. tarihinde Sultan I. Murad tarafından Bursa'da yaptırılan Eski Kaplıca veya Armutlu Hamamı'dır. Burada çevresi tonozlu bir deambulatoryum ile saralmış ve köşelere yarım daire planlı kubbeli birer nişle derinleşen sıcaklığın ortasında,

6) Semavi Eyice, "İznik'te Büyük Hamam" ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında bir deneme ", Tarih Dergisi, Cilt:XI, Sayı:15, 1960. S. 99-120.

7) Yılmaz Önge, "Koca Sinan'ın Hamamlarında Görülen Bir Yenilik: Merkezî kubbeli örtü sistemleri", II. Uluslararası Türk ve İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi, 28 Nisan 2 Mayıs 1986 Bildiriler, Cilt:II, İstanbul 1986, s.82-85

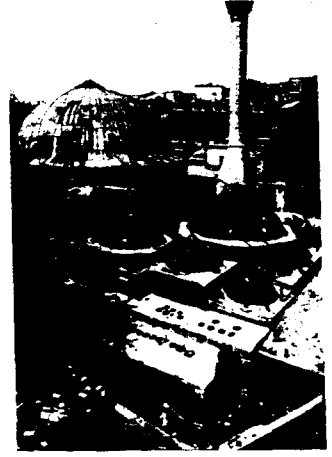

sekiz sütuna oturan kemerler üzerinde yükselmiş, büyük bir kubbe mevcuttur. Koca Sinan İstanbul Çemberlitaş'ta 1584 M. tarihli Nurbanu Valide Sultan Hamamında bu şemayı geliştirerek tatbik etmiştir. Bu çifte hamamda birbirinin simetriği olan her iki kısımdaki sıcaklıklar onikigen planlı olup bunların üstü, radyal bir tertiple dizilmiş oniki sütunun taşıdığı sevri kemerlere oturan yaklaşık 10 m. çapında birer merkezî kubbe sistemi ile örtülmüştür. Kubbeyi destekleyen sütunların üstten kemerlerle, zeminde de mermer korkuluklarla gerideki duvara bağlanarak, tonozlu açık yıkanma bölümleri oluşturulmuş, köşegenler hizasına da kubbeli birer eyvan biçimde derinleşen halvetler yerleştirilmiştir. Halvetler sütun gövdesi boyunca yükselen ve cepheleri profillerin çerçevelediği panolarla, tepeleri ise palmet dizisinden oluşan bir taçla süslenmiş, mermer bölme duvarlı ile orta mekândan ayrılmıştır. Tonozlu yıkanma bölümlerinin gerisindeki duvar yüzeyleri de, dilimli kemerlerle derinleştirilmiştir. Sokollu Mustafa Paşa tarafından Koca Sinan'ın mimarbaşılığı zamanında Budin'de yaptırılan Yeşil Direkli (veya Rudas) Kaplıcası'nda da, kare plânlı sıcaklığın sekiz sütunun desteklediği, yaklaşık 14 m. çapında, bir merkezî kubbe ile örtüldüğü görülmektedir⁸.

Anadolu Türk hamamlarında soğukluk bölümünden sıcaklığa giriş, genellikle sıcaklığın aksiyal eyvanlarından biri içinden olmaktadır. Ancak, Edirnekapı Mihrimah Sultan, Süleymaniye, Koca Mustafa Paşa Hamamları gibi bazı örneklerde, sıcaklığa giriş, köşe halveti yerindeki bir ara mekândan sağlanmıştır. İstanbul Tophanedeki Kılıç Ali Paşa Hamamı ise, radyal bir tertiple düzenlenmiş sıcaklığının iki tarafındaki simetrik mekânlara açılan iki kapı ile istisnai bir örnek olmaktadır.

Büyük bir kubbe ile örtülü, tek bir mekân hâlindeki sıcaklık bölümleri, sayıca az da olsa Anadolu'da XIII. yüzyıldan beri görülmektedir. Alanya'da Selçuklulardan kaldığını tahmin ettiğimiz İçkale Hamamı, sekizgen planlı sıcaklığı ile bu tipin en eski örneklerinden biridir. Duvarları boyunca, belli aralıklarla sıralanmış kurnaları veya bazen de insan boyunda bölme duvarları ile teşkil edilmiş, üstü açık köşe halvetlerini ihtiva eden bu sıcaklık kompozisyonunu Koca Sinan, Üsküdar Atik Valide Hamamı'nda uygulamıştır. Mekân bakımından biraz daha geliştirilmiş bir uygulama Koca Sinan'ın 1561 M. tarihli Fındıklı Molla Çelebi Hamamı'nda görülmektedir. Burada kare plânlı orta mekânın üç kenarı genişliğince birer büyük eyvanla derinleştirilmiş, halvetsiz bir sıcaklık bölümü ile karşılaşırız.

Sıcaklığın genel yıkanma yerleri olan eyvan şeklindeki sofalar, XII-XIII. yüzyıl hamamlarında, genişlik ve derinlik bakımından, köşe halvetlerinin ölçülerine yakın tutulmuştur. Ancak XIII. yüzyılın sonlarına doğru bazı örneklerde eyvan genişliklerinin, derinliklerine nisbetle artmaya başladığı dikkati çeker. Bu bakımdan Fındıklı Molla Çelebi Hamamı aksiyal şemalı örneklerdeki eyvanların gelişiminde son merhaleyi göstermektedir. Lüleburgaz Sokolla Hamamı ve İstanbul Kılıç Ali Paşa Hamamı altıgen, İzmit Hüsrev Kethüda ve Üsküdar Atik Valide Hamamlarının sekizgen planlı sıcaklıkları, bu bölümün her kenarında yer alan eyvanları ile halvetsiz radyal sıcaklık şemasının ilginç uygulama örneklerini teşkil ederler. Bu değişik uygulamalarla, Koca Sinan, camilerde gerçekleştirmek istediği toplu mekân anlayışının, hamamların sıcaklıklarında da bir benzerini yapmak istemiş gibidir. Nitekim, camilerde ana kubbenin örttüğü merkezî mekânın yarım kubbe veya tonozlarla çevreye doğru genişletilmesinde ta-

Topkapı, Kılıç Ali Paşa Hamamı

Üsküdar, Atik Valide Hamamı

8) Jozsef Molnar, Macaristan'daki Türk Anıtları, TTK Yayınlarından VI, Sayı: 11, Ankara 1973, s.17, Lev.XXVIII: Ekreim Hakki Ayverdi, Avrupa'da Osmanlı Mimarî Eserleri, Romanya, Macaristan, Cilt I, İstanbul 1977, s.112-119.

kip edilen yol, Koca Sinan'ın hamamlarında da görülür. Bunun sonucu olarak Osmanlı selâtin camilerinde uygulanan, ortada fil ayakları veya sütunlar ile desteklenen merkezî kubbeli örtü sistemlerinin bir benzeri Koca Sinan'ın hamamlarında ortaya çıkmaktadır.

Anadolu'daki ilk hamam örneklerinde eyvanların örtüsü genellikle sivri tonoz, değirmi tonoz, veya çapraz tonoz iken, XIV. yüzyıldan itibaren aynalı tekne tonoz, mukarnaslı tonoz veya kubbe gibi daha değişik örtü biçimleri kullanılmaya başlanmıştır. Koca Sinan'ın Edirnekapı Mihrimah Sultan Hamamı'nın sıcaklık eyvanlarında yarım kubbe, Zeyrek Çinili Hamam'da ise ikiz kubbe gibi örtü biçimleri dikkati çeker. Anadolu'nun XII-XIII. yüzyıl hamamlarında sıcaklığın kubbeli orta mekân şemasına göre eyvanların arasında veya doğrudan doğruya orta mekanın etrafında sıralanan halvetler, genellikle kare planlı hacımlardır. Aksiyal eyvanlı sıcaklıklarda, bu halvetlere çapraz açılmış köşe kapıları ile girilmektedir. Halvetlerin üstü, muhtelif şekilli köşe bingileri ile desteklenen birer kubbe bazen de bir tonoz ile örtülmüştür. Bu plan şekli ve örtü biçimi sonraki yüzyılların hamamlarında da tekrarlanmış olmakla beraber, XVI. yüzyıldan itibaren üçgen, dikdörtgen, altıgen, sekizgen planlı hatta üç yanı eyvanlarla derinleştirilmiş haçvarî planlı halvet yapıldığı görülmektedir. Sinan'ın Ayasofya Hamamı'ndaki haçvarî planlı halvetleri bu gelişmenin ve değişiminin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Sıcak ve soğuk su depoları:

Bu konu için gerekli bilgiler, "Koca Sinan'ın hamamlarında su tesisatı" başlıklı bölümde sunulmuştur.

Külhan:

Türk hamamlarında genellikle sıcaklık mahallinin bir duvarı boyunca uzanan sıcak su deposunun gerisinde yer alan külhan, uzunluğu bu deponun boyuna eşit, genişliği hamamın tek veya çift oluşuna, arsanın durumuna bağlı olarak değişen bir yakıt deposu ve tesisat mahallidir. Üstü genellikle mütemadî bir tonozla örtülü olup ayrı bir girişi bulunan bu mahal, tonoz sırtında sıralanan ışık gözleriyle aydınlanmıştır. Külhanın zemin kotu, genellikle küçük hamamlarda cehennemlik seviyesindedir. Büyük hamamlarda ise takriben su deposunun hizasında olup cehennemlik seviyesindeki ocak ağzının açıldığı kısım, basamaklarla inilen daha alçak bir kotta yapılmıştır. Genel hamamlarda, külhana açılan ocak ağzı su deposunun duvarında kemerli büyük bir yaşmağı bulunan bir baca ihtiva eder. Ocak kapağı açıldığında geri tepen alevin külhancıyı yakmaması için düşünülmüş olan bu baca, iyi çekmesi için sıcaklık kubbelерinin üst seviyesine kadar yükseltilmiştir.